

Esencializmus a konštruktivizmus v politikách homogenizácie

Eben Friedman, eben@weber.ucsd.edu

FRIEDMAN, Eben. Esencialism and constructivism in the policies of homogenization. *Individual and Society*, 2001, Vol. 4, No. 1.

Despite some important convergences in their basic objectives, it is not accidental that the Nazi formulation of the Jewish Problem culminated in genocide (i.e., the systematic physical destruction of an entire human group as such) while the Communist view of the Gypsy Problem led instead to enforced assimilation. By conceiving of its internal others as objective enemies such that the traits making them enemies were immutable, the Nazi regime left nothing in the way of physically removing all carriers of the negatively valued traits. On the other hand, the Communist view of negatively valued traits as changeable shaped attempts to bring those designated as other into the social body. Thus, whereas the Nazi regime essentialized difference by rooting it in biology, the Communist regimes of Eastern Europe were constructivist insofar as they treated difference as an historical accident and therefore (in most cases) as viable for reversal.

Esencialism. Constructivism. Communist regimes. Eastern Europe.

Tzv. problémy a tzv. riešenia

V knihe *Epistemology of the closet* tvrdí Eva Kosofsky Sedgwick, že diskusia o relatívnych hodnotách esencialistického a konštruktivistického chápania odlišnosti sú odsúdené ostávať nekonkluzívne, veď ani esencialistické, ani konštruktivistické chápanie pôvodu homosexuality nie je ochotné chrániť gejov proti vonkajším snahám ich meniť (Sedgwick 1990: 40, 43). Zatiaľ čo súhlasím so Sedwick, že praktický rozdiel medzi esencialistickým a konštruktivistickým chápaním odlišnosti v súčasnosti je slabý, chcem v tomto príspevku ukázať praktickú dôležitosť rozdielnosti medzi týmito chápaniami prostredníctvom súhrnného skúmania dvoch skupín štátnych politik, cieľom ktorých bola sociálna homogenizácia: nacistické riešenie tzv. židovského problému a komunistické² riešenie tzv. cigánskeho problému. Napriek rozdielom medzi týmito politikami, nacistická i komunistická politika sa usilovali o vylúčenie vnútorných druhých (internal others), ktorých chápem ako skupiny jestvujúce v jurisdikcii daného štátu a vykazujúce vlastnosti, ktoré sú z oficiálneho hľadiska nevhodné. Prostredníctvom porovnávania týchto politik sa budem snažiť ukázať, že odlišujúce sa formulácie tzv. problémov vnútorných druhých hrali kritickú úlohu v určení chápania racionálneho riešenia (na rozdiel od krutosti v zmysle slova násilie neproporčného cieľa).³

Napriek niektorým dôležitým priblíženiam sa v základných cieľoch, nie je náhodou, že nacistické riešenie židovského problému sa skončilo genocídou (t.j. systémovým fyzickým ničéním celej ľudskej skupiny ako takej), kým komunistické chápanie cigánskeho problému viedlo k násilnej asimilácii. Kvôli tomu, že nacistický režim chápal vnútorných druhých ako objektívnych nepriateľov takým spôsobom, že charakteristické znaky determinujúce ich ako nepriateľov boli nemeniteľné, nemal žiadne zábrany pri fyzickej eliminácii nositeľov negatívne hodnotených charakteristických znakov. Na druhej strane, komunistické stanovisko k negatívne hodnoteným charakteristickým znakom ako meniteľným, kreovalo snahy brať tých, ktorých označilo ako odlišných, do vnútra spoločenského organizmu. Inými slovami, zatiaľ čo nacistický režim esencializoval odlišnosti biologickým chápaním, komunistické režimy východnej Európy boli konštruktivistické v takej miere, že pokladali odlišnosti za historickú náhodu, a teda (vo väčšine prípadov) za zmeniteľné.

Židovský problém v nemeckom nacionálnom socializme

Kým Židia v Nemecku, až do medzivojnového obdobia, boli do istej (meniacej sa) miery tolerovaní, nacistické biologické definovanie židovstva určilo hranice medzi Židmi a Nemcami takým spôsobom, že židovský problém sa stal biomedickým problémom, riešenie ktorého vyžadovalo fyzické odstránenie Židov z územia pod nemeckou kontrolou. Fyzické odstránenie začalo vyhnaním a kulminovalo extermináciou. Integrálnou časťou nacistického riešenia židovského problému bolo rekódovanie oficiálneho jazyka tak, aby bolo možné považovať existenciu Židov za narušenie spoločenského organizmu podobným spôsobom ako sa choroba pokladá za postihnutie živého organizmu. Prostredníctvom rekodovaného jazyka bolo možné hovoriť o vyvražďovaní Židov spôsobom, ktorý nešokoval viac ako klinický opis chirurgického odstránenia slepého čreva. Aj napriek hroznému počtu obetí, nacistický režim podľa vlastných meradiel, bol neúspešný, zanechajúc živých Židov tak v samotnom Nemecku, ako aj na svete vôbec.

Kým spočiatku sa nacistický režim sústredil na predpokladaných antifašistov (židovských i nežidovských), v krátkom čase začal venovať osobitnú pozornosť Židom. Biologickým definovaním židovstva a biomedickou koncepciou židovského problému, nemecký nacionálny socializmus požadoval odstránenie "chorých" súčastí spoločenstva, aby zachránil život pacienta, ktorým bolo Nemecko. Takýmto spôsobom boli Židia považovaní za objektívneho nepriateľa, vylúčeného navždy mimo geneticky určených hraníc nemeckého národa. Začínajúc obmedzeniami manželstva, genetické liečenie židovského problému sa postupne rozšírilo do násilnej sterilizácie, príležitostného vraždenia, a konečne do masovej exterminácie v mene uzdravovania. Prostredníctvom prepracovania Hippokratovej prísahy v národných termínoch, nacifikácia nemeckého medicínskeho povolenia bola kritickým prvkom udržania Hitlerovej "biokracie" (Lifton 1986: 17, 32).

Bez ohľadu na to, koho urobíme zodpovedným za akcie realizované nacistickým režimom, základné princípy nemeckého nacionálneho socializmu môžeme nájsť v publikovanej práci Adolfa Hitlera. V knihe *Mein Kampf* Hitler pridáva k sociálnemu darvinizmu predpoklad vrodenej prevahy árijskej rasy, čím eliminuje neistotu výsledkov spojenú so sociálnym darvinizmom v čistej forme (Lifton 1986: 16).

Zredukujúc všeobecný úpadok predvojnového obdobia do rasových príčin, Hitler tvrdí, že v prírode existujú univerzálne platné zákony, podľa ktorých zmiešanie vedie nevyhnutne k degenerácii (Sax & Kuntz 1992: 190, 202). Navyše, Hitler prezentuje biologické chápanie židovstva tvrdením, že "Žid[ia] bol[i] vždy národ s určitými rasovými charakteristikami a nikdy náboženstvom" (Sax & Kuntz 1992: 200). Prítomnosť nižšej rasy medzi árijskou teda znamenala hrozbu miscegenácie, ktorá mohla byť vyriešená iba fyzickými prostriedkami.

Spôsob biologickej definície prítomný v Hitlerovej autobiografii sa opakuje v nacistickej legislatíve, ktorá tiež pokladá existenciu Židov za problém vyžadujúci riešenie fyzickým odstránením všetkých Židov. Podľa 5. článku prvého usmernenia ríšskeho zákona občianstva zo dňa 14. novembra 1935, za Žida bol pokladaný každý potomok najmenej troch starých rodičov, ktorí boli z rasového hľadiska čistí Židia. Podobným spôsobom Zákon na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti zo dňa 15. septembra 1935 definuje v biologických termínoch tak Nemcov, ako aj Židov, s cieľom zakázať reprodukciu medzi členmi dvoch rás (Sax & Kuntz 1992: 406-407). Určením absolútnych, nemeniteľných hraníc medzi Židmi a Nemcami, eugenické zákony pripravovali pôdu na radikálnejšie kroky pri riešení židovského problému.

Prvým z takýchto spôsobov riešenia židovského problému bolo odstránenie Židov z Nemecka, v záujme čoho v januári roku 1939 bol vytvorený Centrálny úrad židovskej emigrácie. Spočiatku sympatizujúc so sionizmom, nacistický režim sa snažil najprv spájať domácu de-asimiláciu s emigráciou židovského obyvateľstva do Palestíny. Od začiatku 2. svetovej vojny boli však existujúce cesty židovskej emigrácie zablokované, takže s akvizíciou viac než dvoch miliónov Židov z poľských území emigrácia prestala byť reálnou možnosťou. Nacisti neskôr prezentovali plán odsunu Židov z území pod nemeckou kontrolou na Madagaskar. Tento plán bol však od začiatku nereálny, pretože úspešnosť snahy prepraviť štyri milióny ľudí loďou bol nepravdepodobný kvôli britskej kontrole Atlantického oceánu. Okrem toho Madagaskar bol francúzskym vlastníctvom a na jeho území v žiadnom prípade nebolo možné umiestniť toľko ľudí (Arendt 1964: 76-77).

I keď madagaskarský projekt bol nereálny, inicioval druhé z radikálnejších riešení - koncentráciu. Hoci madagaskarský projekt bol fakticky iba rúskom pre extermináciu prípravu, zhromaždenie Židov pre krátkodobé osídlenie mimo lokalít, v ktorých sa nachádzali príslušníci nemeckého obyvateľstva, bol dôveryhodným prípravným konaním tak k vylúčeniu, ako aj k exterminácii. Zánikom madagarského projektu v roku 1941, nacistický režim pripustil praktickú nemožnosť vystať všetkých Židov pod svojou kontrolou. Takto nacisti pripustili aj praktickú nevyhnutnosť exterminácie ako dôsledok ich formulácie židovského problému a koncom roka 1941 Heinrich Himmler vydal rozkaz zakazujúci ďalšiu

emigráciu.

V súvislosti s požiadavkou Hermanna Goeringa z roku 1941, šéf Reichssicherheitshauptamt (bezpečnostnej služby) Reinhard Heydrich predložil v januári 1942 Endlösung (konečné riešenie). Výsledky tohto riešenia sú všeobecne známe. Bezprostredným rezultátom tejto politiky bolo však zabezpečenie ideologického a inštitucionálneho mostu medzi občasým priamym tzv. medicínskym vraždením a masovou extermináciou premiestnením tzv. programu eutanázie do koncentračných táborov. Tento program (ktorého domáca verzia bola nazývaná i "T4") aplikovaný najprv na tzv. poškodených deťoch a dospelých v nemeckých nemocniciach, sa rozšíril v súvislosti s rozšírením kritérií poškodenia, aby postupne obsiahol väčší počet diagnóz ako aj rasovú nečistotu. Kvôli protestným akciám v samotnom Nemecku, bol program eutanázie preložený na okupované východné územia a premenovaný na "Akcii osobitného ošetrenia 14f13". V súvislosti s nacistickými biologickými kritériami bol orientovaný najprv na tzv. poškodených obyvateľov táborov, a potom na celé rasy.

Od začiatku programu T4 boli Židia pokladaní za osobitnú skupinu skôr vystavenú vyvražďovacej politike než príslušníci väčšiny iných skupín (Cigáni boli samozrejme výnimkou tohto zovšeobecnenia). U židovských pacientov v nemocniciach a psychiatrických zariadeniach bola sama rasa dostatočným dôvodom medicínskeho vyvražďovania, čo viedlo k tomu, že používanie štandardných kritérií na diagnostikovanie poškodenia sa ukázalo zbytočným. Takým spôsobom bolo židovstvo pokladané za dedičnú chorobu, takže židovskí duševne chorí pacienti predstavovali dvojitú hrozbu a to ako poškodení jednotlivci a zároveň aj ako príslušníci kolektivity pokladanej za rasovú hrozbu. Okrem toho, že sa eliminovala potreba, aby Židia boli pacientmi niektorého zdravotníckeho zariadenia, realizácia programu 14f13 vyňala z kompetencie generálnych inšpektorátov rozhodovanie o fyzickej likvidácii kohokolvek, kto bol pokladaný za neželateľného alebo neužitočného, a presunula ho na jednotlivých lekárov, čím výrazne posilnila ich právomoci. Akcia osobitného ošetrenia 14f13 takto umožnila prakticky neobmedzené vykonávanie eutanázie, čo znamenalo prechod od medicínskeho vyvražďovania k medikalizovanému vyvražďovaniu (Lifton 1986: 138-139).

Okrem toho, že predchádzajúce časti príspevku ukazujú prechod od biologickej definície židovstva k masovej exterminácii riešajúcej židovský problém, ilustrujú taktiež rozsiahle používanie eufemizmov nacistami pri pomenovaní politiky režimu. Kódovaný jazyk bol integrálnou súčasťou extermináčného procesu, čo vytvorilo paradoxnú situáciu, v ktorej vyvražďovanie (Židov) bolo jednou stranou mince, druhou stranou ktorej bolo liečenie (nemeckého národa). Namiesto slova "vyvražďovanie", sa používali termíny "konečné riešenie", "evakuovanie" alebo "osobitné ošetrenie". Podobne namiesto pojmu deportácia, ktorá bola prípravou na vyvražďovanie, - sa hovorilo o "zмене bydliska" alebo "presídlení". I termín pre kódovaný jazyk bol zašifrovaný, keď namiesto v bežnom jazyku používanom termíne "lož" sa používal termín "jazykové pravidlo". (Arendt 1964: 85).

Komunizmus a Cigánstvo

Zatiaľ čo nacisti sa snažili vylúčiť Židov (i Cigánov) ako rasu, komunistické vlády, ktoré vo východnej Európe dosiahli moc v období práve po 2. svetovej vojne, považovali Cigánstvo za spoločenský prejav a mali ako cieľ vylúčenie prejavu bez toho, aby zabili jednotlivcov tvoriacich skupinu. Snahy asimilovať Cigánov boli súčasťou širších projektov, ktorých cieľom bola proletarizácia všetkého obyvateľstva, a vychádzali zo stanoviska komunistických politikov k cigánskemu spôsobu života ako zmesi neželateľných prežitkov predchádzajúcich spoločenských poriadkov. Na jednej strane tento postoj k cigánskemu problému označoval cigánsky spôsob života ako niečo, čo muselo byť likvidované politikou osídľovania, zamestnávania a vzdelávania. Na druhej strane určovanie kritérií správania smerovalo k neúplnému prekryvaniu sa medzi úradnou kategóriou "Cigánov" a ľudskými komunitami, príslušníci ktorých sa menovali "Rómovia", rezultujúc v teoretickej možnosti, že Cigánom môže byť ktokoľvek. Navyše štruktúra politickej ekonómie komunizmu bola kompatibilná s aktivitami stereotypne spojenými s Cigánmi takým spôsobom, že možno považovať i "praktického komunistu" (upravujem tu termín z Marxovej práce O židovskej otázke) za Cigána.

Vo väčšine krajín komunistickej východnej Európy boli Cigáni klasifikovaní ako etnická, resp. sociálna skupina prežívajúca ako pozostatok politických a ekonomických podmienok charakterizujúcich feudalizmus. Tento stav neponúkal žiadne východiska na zachovanie Cigánov ako takých. Vo všeobecnosti, zatiaľ čo zaradovanie ako národnostná menšina umožňovalo udržiavanie odlišnej etnickej identity v rámci proletárskeho internacionalizmu, etnické a sociálne skupiny museli byť čo možno najskôr asimilované. Komunisti očakávali, že etnické odlišnosti týchto skupín, vstrebaním do dominantnej skupiny, zaniknú. Inak povedané, cieľom politiky zameranej na Cigánov vo väčšine komunistických krajín bola ich asimilácia do rodiacej sa proletárskej kultúry.

Podľa komunistickej predstavy bolo cigánskym problémom, resp. cigánskou otázkou to, že príslušníci tejto komunity boli nevzdelaní, kultúrne zaostalí a klamúci kočovníci. Pretože tento problém bol produktom politicko-ekonomického poriadku feudalizmu, jeho riešenie znamenalo vylúčenie spoločenského priestoru pre Cigánstvo, ktorý udržiaval feudálny systém. Považujúc tzv. parazitizmus Cigánov za logickú reakciu na industrializáciu, komunisti mali zámer asimilovať Cigánov, transformujúc cigánske vedomie do socialistického.

V podstate boli komunistické snahy vylúčiť Cigánov zo spoločnosti proletarizačnými kampaňami, zámerom ktorých bolo zvýšenie ich civilizačnej úrovne. Ich zapojenie do pracovného procesu, podľa názoru komunistických spoločenských vedcov a politikov, by Cigánom prospelo v rozvoji duševnej, ako aj ekonomickej úrovne, zohrajúc v transformácii ich vedomia rozhodujúcu úlohu. Pravidelná pracovná aktivita by následne prispela k zvýšeniu ich sociálnej a kultúrnej úrovne, čím by sa Cigáni zriekli kšeftovania a konzumu, ktorý súvisel s ich spôsobom života. Takto by Cigáni získali sebaúctu a ako proletári v proletárskom štáte by aplikovali pravidelnosť pracovného procesu aj na mimopracovný život, videli by nadradenosť spoločnej práce nad individualizmom a rozvíjali by záujem o produkciu, čo by spôsobilo, že by odmietli dílerstvo a lenivosť, ktorými vykorisťovali prácu ostatných (Stewart 1994: 116). Očakávalo sa, že Cigáni, nájdením svojho miesta v proletariáte, by našli miesto aj v centre spoločenského diania, čím by zanikol aj odmietavý postoj majoritného obyvateľstva k Cigánom, aj odlišná identita a spôsob ich života.

Spoločenskovedný základ všeobecnej politiky k Cigánom vo východnej Európe je mimoriadne kompaktným spôsobom vyjadrený v dvoch krátkych článkoch maďarského etnológa Kamilla Erdösa (pozri ďalšie napríklad Ficowski 1956; Sus 1961). Trvajúc na tom, že Cigáni netvoría národnostnú menšinu kvôli tomu, že putá s Indiou sú už dávno spretrhané, Erdös tvrdí, že proces asimilácie Cigánov do majoritného obyvateľstva už prebieha, čo pokladá za správne, keďže cigánsky spôsob života je zastaraný a anachronistický. Ďalej konštatuje, že snahy vytvoriť spisovný jazyk z existujúcich foriem rómčiny sú odsúdené na neúspech, lebo takéto úsilie by bolo v rozpore so zákonitostami vývoja, podľa ktorých etnické skupiny vznikajú, ale aj zanikajú. Kým Cigáni, ako skupina zaniknú, Erdös odporúča, aby boli Cigáni čo možno najviac vystavení necigánov. Očakávanie stagnácie cigánskej kultúry sa teda používa ako ospravedlnenie pre oficiálne akcie smerujúce k asimilácii s tým, že úlohou štátnej politiky je urýchliť to, čo je historický nevyhnutné.

Záverom Erdösovho skúmania cigánskeho problému z roku 1960 je to, že pre politiku komunistického režimu existujú iba dve možnosti, z ktorých je však prijateľná len jedna. "Buď budeme rešpektovať odlišné správanie Cigánov a necháme ich žiť ako parazity a potulovať sa po našich cestách [,] [a]lebo, v ich, ale aj v našom záujme, sa budeme snažiť dostať ich na tú istú ekonomickú a kultúrnu úroveň ako obyvateľstvo, medzi ktorým žijú" (Erdös 1960: 8). Jasne si vyberajúc druhé riešenie, Erdös obhajuje vzdelanie pre Cigánov poznamenajúc, že vzdelaní Cigáni stratia záujem o svoj pôvod a identifikujú sa s majoritným obyvateľstvom.

Spočiatku bola snaha usídlenia Rómov a ich zapojenia do pracovného procesu mierne úspešná. Rómovia však nepovažovali mzdu za dôvod vzdať sa svojej identity. Naopak, mzdu často používali na podporu aktivít, v ktorých pôsobili pred kampaňami proletarizácie, považujúc zapojenie do výroby za nutné zlo (Stewart 1993: 193; 1994: 234). Jeden z faktorov, ktoré vysvetľujú neúspešnosť kampane proletarizácie, bolo zamestnanie Rómov spravidla na nízkej úrovni ako nekvalifikovaných robotníkov, čo nepomohlo odvrátiť ich záujem od autonómnych aktivít, ktoré sa komunisti snažili odstrániť. Ostatné príčiny neúspešnosti kampaní spočívajú v politicko-ekonomickej štruktúre štátov, ktoré podporovali snahy o asimiláciu prostredníctvom proletarizácie.

Bez ohľadu na ideologické záujmy jednotlivých komunistických strán bola politická ekonomika komunizmu štruktúrne zlučiteľná s dôrazom na osobné známosti a kšeftovanie, ktoré boli stereotypne spájané s Cigánmi (Stewart 1993: 196; 1994: 123-124, 158). Hlavné plány komunistických ekonomík v praxi podliehali prerokovaniu tak pred ich uskutočnením, ako aj v priebehu realizácie a každá hladina byrokracie skúšala znížiť objem výroby podniku a získať väčší príspevok z najbližšej vyššej hladiny byrokracie. Pretože sa podniky snažili poistiť, aby mali dostatok pracovnej sily na plnenie plánu, napriek občasným prerušeniam dodávky, stávalo sa nahromadenie pracovnej sily a hromadenie tovaru problémom, ktorý zhoršoval možnosti prerušenia dodávok v budúcnosti. Navyše na všetkých úrovniach dochádzalo k zadržiavaniu produkcie, cieľom čoho bolo zabrániť postaveniu náročnejších plánov v nasledujúcom roku.

V komunistických ekonomikách boli vo všeobecnosti uprednostňované extenzívne metódy (ktoré zvyšujú rast niektorého ekonomického faktora) pred intenzívnymi metódami (ktoré zvyšujú produktivitu nejakého faktora na danom množstve). Navyše ťažký priemysel bol uprednostňovaný pred výrobou spotrebného

tovaru a pred službami. Výsledkom nahromadenia a uprednostňovaním extenzívnych metód bol chronický nedostatok pracovnej sily. Uprednostňovanie priemyselnej výroby pred spotrebnou spôsobil rast problémov a nedostatkov v oblasti spotreby tovarov a služieb; v tom zmysle komunistické ekonomiky boli ekonomikami nedostatku (Kornai 1992: 230-234).

Osobné kontakty, ktoré tvorili dôležitú črtu obchodných vzťahov a ktorým boli Rómovia prispôbení v predkomunistickom období, boli jedným z prostriedkov, pomocou sa zmiernovali efekty nedostatkov v ekonomikách nedostatku (Silverman 1986: 54; Verdery 1993: 174). Socialistický systém sa obzvlášť odmeňoval za schopnosť vytvárať osobné vzťahy s prevádzkarmi a improvizovať v prípade nesplnenia plánu. Navyše niektorí Rómovia sa špecializovali na dodávku spotrebného tovaru, ktorý štát buď nevyrábala alebo nedodával v množstve, vyžadovanom obyvateľstvom. Po celej východnej Európe Rómovia vykonávali také práce, ktorým sa príslušníci majoritného obyvateľstva snažili vyhnúť. Slúžili tak ako lacná pracovná sila, ktorá migrovala podľa výskytu pracovných príležitostí. Konečne možno aj byrokratov považovať za Cigánov, keďže sami nič nevyrábali, namiesto toho kalkulovali smer zmeny politiky a orientovali sa podľa toho, ako by im zmeny prospeli osobne (Stewart 1994: 157-158).

Na záver, hoci aktivity Cigánov na oficiálnej úrovni boli odsudzované, nechala politická ekonomika komunizmu miesto Cigánstvu. Podobne ako praktický židovský vzduch sa stal praktickým vzduchom kresťanských národov v Marxovom opise kapitalistickej občianskej spoločnosti, praktický komunista sa stal súčasťou cigánskeho problému (definovaného podľa správania) opatrným používaním okrajov komunistického systému. Takým spôsobom socioekonomické chápanie skupinových hraníc komunistických štátov podmieňovalo nielen chápanie racionálneho riešenia, ale prispelo k stieraniu rozdielov medzi (komunistickými) tvoriacimi politiku a (cigánskymi) objektmi tej istej politiky. Inými slovami, zatiaľ čo neúspešnosť nacistického riešenia biologicky definovaného židovského problému možno považovať len za dôsledok nedostatku času a materiálu, neúspešnosť komunistického pokusu o riešenie cigánskeho problému súvisela so samotným definovaním problému.

Poznámky

¹ Katedra politológie, Univerzita Kalifornie, San Diego, USA. Tento príspevok sa skladá najmä z vybraných častí príspevku na konferenciu Southwestern Political Science Association, San Antonio, Texas, USA, 31. marec - 3. apríl 1999. Slovenský preklad bol realizovaný počas študijného pobytu na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach s finančnou podporou J. William Fulbright Foreign Scholarship Board a Institute on Global Conflict and Cooperation Univerzity Kalifornie. Za pomoc pri prekladaní ďakujem Marekovi Kukumbergovi. Za ďalšiu jazykovú a štylistickú pomoc ďakujem Mariánovi Gajdošovi.

² Keď používam termíny "komunistické" a "komunisti", mám na mysli (nerovnaké) politicko-ekonomické systémy východnej Európy v období 1945-1989 a byrokratov, ktorí tieto systémy riadili.

³ Vo zvyšku príspevku používam termíny "židovský problém" a "cigánsky problém" bez "tzv.". Urobím to iba kvôli nevhodnosti "tzv.", a teda nie kvôli stotožneniu sa so stanoviskom nacistov ani komunistov.

Literatúra

Arendt, H.: Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil. New York, Penguin Books 1964, s. 76-77, 85.

Erdős, C.: Le Probleme Tsigane en Hongrie [The Gypsy Problem in Hungary]. In: Études Tsiganes, 1960, č.6, s.1-10.

Erdős, C.: Remarques sur le Probleme Tsigane en Hongrie. In: Études Tsiganes, 1961, č. 7, s. 8-13.

Ficowski, J.: The Gypsy in the Polish People's Republic. In: Journal of the Gypsy Lore Society, 1956, č. 35, s. 28-38.

Fraser, A.: The Gypsies. Cambridge, Blackwell 1992.

Guy, W.: Ways of Looking at Roms. The Case of Czechoslovakia. In: Rehfish, F. (Ed.): Gypsies, Tinkers and Other Travellers. London, Academic Press 1975.

Jurová, A.: Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. Bratislava 1993.

Kornai, J.: The socialist system. The political economy of communism. Princeton, Princeton University Press 1992, s. 230-234.

Lifton, R. J.: The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide. New York, Basic Books 1986, s. 16-17, 32, 138-139.

Marx, K.: On the Jewish Question. In: Marx, K.: Early Writings. Trans.: Rodney Livingstone and Gregor Benton. London, Penguin Books 1992, s. 236-238, 240.

Sax, B. C. - Kuntz, D. (Eds.): Inside Hitler's Germany. A Documentary History of Life in the Third Reich. Lexington, MA, D.C. Heath and Company 1992, s. 190, 200, 202, 406-407.

Sedgwick, E. K.: Epistemology of the Closet. Berkeley, University of California Press 1990, s. 40, 43.

Silverman, C.: Bulgarian Gypsies. Adaptation in a Socialist Context. In: Nomadic Peoples nos, 1986, č.

21-22, s. 51-62.

Stewart, M.: Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism. In: Hann, C. M. (Ed.): *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*. New York, Routledge 1993, s. 193, 196.

Stewart, M.: The Time of the Gypsies: Poverty, Cultural Identity and Resistance to Proletarianisation in Socialist Hungary. Rukopis, 1994, s. 116, 123-124, 157-158, 234. Sus, J.: *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

Verdery, K.: Ethnic Relations, Economies of Shortage, and the Transition in Eastern Europe. In: Hann, C. M. (Ed.): *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*. New York, Routledge 1993, s. 174.